

دانشگاه تهران – دانشکده مهندسی برق و کامپیوتر

راهنمای حل تشریحی کامل (نسخه دستیار آموزشی)

درس علم داده – بهار ۱۴۰۴

ویرایش ۰.۲

هدف این سند: یکدست‌سازی نمره‌دهی، تعریف معیارهای علمی، و ارائه پاسخ مرجع برای تمام سوالات تمرین نهایی توسعه‌یافته.

فلسفه نمره‌دهی

- **صحت علمی:** فرمول، استدلال و تفسیر باید دقیق باشند.
- **کیفیت مهندسی:** کد ماژولار، قابل اجرا، و بازتولیدپذیر باشد.
- **شفافیت:** مفروضات، محدودیت‌ها و ریسک‌ها صریح بیان شوند.
- **مسئولیت‌پذیری:** تحلیل عدالت و سیاست مداخله انسانی الزامی است.

Q۱) چرخه عمر علم داده و صورت‌بندی مسئله

حد انتظار پاسخ عالی:

۱. تعریف روشن مسئله: «پیش‌بینی احتمال مهاجرت برای پشتیبانی تصمیم‌یار».
۲. تعریف متریک‌ها: ROC-AUC برای رتبه‌بندی، Recall@K برای یافتن موارد حساس، و کالبراسیون برای قابلیت اتکا.
۳. چرخه کامل: framing -> data -> validation -> modeling -> deployment -> monitoring.
۴. ثبت ریسک‌ها: نشت داده، concept drift، تغییر سیاست، و کیفیت برچسب.

خطاهای متداول:

- ادعای علی از داده مشاهده‌ای بدون قیود.
- نبود برنامه پایش پس از استقرار.

Q۲) عملیات داده و EDA

پاسخ مرجع:

- حسابرسی dtype/null/duplicate/range.
- حداقل ۶ تا ۸ نمودار معنادار با تفسیر تصمیم‌محور.
- پیاده‌سازی تابع پیش‌پردازش تکرارپذیر (ترجیحاً با آزمون واحد).

حداقل نمودارهای پیشنهادی:

۱. توزیع متغیر هدف.
۲. توزیع ویژگی‌های کلیدی (GitHub_Activity, Research_Citations).
۳. همبستگی ویژگی‌های عددی.
۴. نرخ مهاجرت به تفکیک کشور.
۵. اثر Education_Level بر هدف.
۶. نمودار پرت‌ها برای ۲ ویژگی حساس.

Q۳) استنباط آماری

الگوی پاسخ معتبر:

- تعریف فرض صفر/مقابل.
 - انتخاب آزمون متناسب با نوع داده (مثلاً آزمون دو نمونه‌ای یا chi-square).
 - تفسیر صحیح p-value: احتمال مشاهده داده (یا شدیدتر) تحت درست‌بودن H0.
 - تفسیر بازه اطمینان: بازه‌ای از مقادیر سازگار با داده در سطح اطمینان مشخص.
- نکته نمره‌دهی: اگر دانشجو p-value را احتمال درست‌بودن H0 تفسیر کند، کسر نمره قابل توجه اعمال شود.

Q۴) طراحی بصری و روایت داده

شاخص‌های پاسخ قوی:

- KPIها به تصمیم واقعی متصل باشند (مثلاً نرخ موفقیت دعوت به برنامه مهاجرت).
- استفاده درست از ادراک بصری (position/length بهتر از area/color).
- نمایش حداقل یک خطای طراحی (مثل قطع محور y) و نسخه اصلاح‌شده.

Q۵) SQL پیشرفته

الگوی مرجع میانگین متحرک و رتبه‌بندی:

```
( AS citation_velocity WITH
,Research_Citations ,Year ,Country_Origin ,UserID SELECT
( OVER AVG(Research_Citations)
Country_Origin BY PARTITION
Year BY ORDER
ROW CURRENT AND PRECEDING 2 BETWEEN ROWS
moving_avg_citations AS )
Professionals_Data FROM
)
( OVER DENSE_RANK() ,* SELECT
DESC moving_avg_citations BY ORDER Country_Origin BY PARTITION
country_rank AS )
citation_velocity; FROM
```

معیارهای نمره‌دهی:

- استفاده صحیح از PARTITION BY/ORDER BY/window frame.
- رعایت منطق زمانی و جلوگیری از نشت آینده.
- کیفیت کوئری cohort با CTE.

Q۶) نشت داده و معماری کلان داده

تشخیص نشت:

- Visa_Approval_Date: نشت مستقیم (پسارویدادی).
- Last_Login_Region: نشت زمانی بالقوه.
- Passport_Renewal_Status: پراکسی زمانی بالقوه.
- Years_Since_Degree: در صورت محاسبه نقطه به نقطه زمانی قابل قبول.

معماری مورد قبول:

- لایه‌های Bronze/Silver/Gold.
- point-in-time join با feature store.
- همخوانی offline/online features.
- پایش drift و صحت داده ورودی.

Q۷) Elastic Net و تفسیر آماری

تابع هزینه:

$$J(\theta) = \frac{1}{2m} \sum_{i=1}^m (h_{\theta}(x^{(i)}) - y^{(i)})^2 + \lambda_1 \sum_{j=1}^n |\theta_j| + \frac{\lambda_2}{2} \sum_{j=1}^n \theta_j^2$$

مشتق مختصه‌ای:

$$\nabla_{\theta_j} J = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m (h_{\theta}(x^{(i)}) - y^{(i)}) x_j^{(i)} + \lambda_1 \partial |\theta_j| + \lambda_2 \theta_j$$

زیرگرادیان $|\theta_j|$:

$$\partial |\theta_j| = \begin{cases} 1 & \theta_j > 0 \\ -1 & \theta_j < 0 \\ [-1, 1] & \theta_j = 0 \end{cases}$$

تفسیر آماری نمونه: اگر $p\text{-value}=0.003$ و بازه اطمینان $[0.18, 0.86]$ باشد:

- فرض صفر $H_0: \beta = 0$ رد می‌شود.
- چون صفر داخل بازه نیست، اثر مثبت معنی‌دار است.

Q۸) بهینه‌سازی: SGD در برابر Adam و Momentum

پدیده ravine: خمیدگی زیاد در یک محور و کم در محور دیگر باعث نوسان SGD می‌شود.

Momentum:

$$v_t = \beta v_{t-1} + \eta g_t, \quad \theta_{t+1} = \theta_t - v_t$$

میانگین‌گیری زمانی از گرادیان، نوسان‌های علامت‌عوض‌کن را می‌کاهد و حرکت در جهت پایدار را تقویت می‌کند.

Adam:

- ممان اول و دوم گرادیان را نگه می‌دارد.
- نرخ یادگیری موثر را به‌صورت پارامتری تنظیم می‌کند.
- در ناهمگنی مقیاس ویژگی‌ها معمولاً پایدارتر است.

Q۹) مدل‌های غیرخطی و تنظیم پیچیدگی

الف) SVM-RBF

اگر مدل بیش‌برازش دارد، γ باید کاهش یابد تا حوزه اثر هر نقطه آموزشی بزرگتر شده و مرز تصمیم هموارتر شود.

ب) هرس درخت

$$R_\alpha(T) = R(T) + \alpha|T|$$

با افزایش α ، جریمه پیچیدگی بزرگتر شده و درخت کوچکتر می‌شود (بایاس بیشتر، واریانس کمتر).

Q۱۰) کاهش بُعد و PCA

برای مقادیر ویژه $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$:

$$\text{EVR}_k = \frac{\lambda_k}{\lambda_1 + \lambda_2 + \lambda_3}$$

نسبت واریانس دو مولفه اول:

$$\text{EVR}_{1,2} = \frac{\lambda_1 + \lambda_2}{\sum_i \lambda_i}$$

تفسیر: مقدار ویژه، واریانس توضیح‌داده‌شده توسط آن مولفه اصلی است.

Q۱۱) خوشه‌بندی و Elbow

دلیل هندسی/تحلیلی:

- WCSS با افزایش K همواره کاهش می‌یابد.
- نرخ کاهش WCSS به‌تدریج کم می‌شود (بازده نزولی).
- نقطه آرنج، جایی است که افزایش K بهبود معنادار نسبت به هزینه پیچیدگی ندارد.

Q۱۲) شبکه‌های عصبی و مدل توالی

پاسخ کامل باید شامل:

- معماری، تابع زیان، optimizer و برنامه آموزش.
- راهکار کنترل بیش‌برازش (dropout/early stopping/weight decay).
- مقایسه با baseline کلاسیک و تحلیل خطا.

Q۱۳) مدل زبانی و LLM Agent

طرح پیشنهادی:

- Plan: شکستن مسئله به گام‌های قابل کنترل.
- Retrieve: بازیابی شواهد معتبر.
- Reason: استدلال کنترل‌شده بر اساس شواهد.
- Verify: راستی‌آزمایی خروجی و ثبت عدم قطعیت.

شاخص‌های ارزیابی:

- Faithfulness
- نرخ Hallucination
- ایمنی محتوایی و انطباق سیاستی

Q۱۴) عدالت، سوگیری و حاکمیت

انتظارات اصلی:

- گزارش متریک زیرگروهی (کشور/تحصیلات/...).
- تحلیل خطر proxy و بازتولید سوگیری تاریخی.
- طراحی مسیر human override و بازبینی پرونده.

Q۱۵) کالیبراسیون و سیاست آستانه

موارد لازم:

- منحنی کالیبراسیون و تفسیر شکاف با خط ایده‌آل.
- یک یا دو معیار کالیبراسیون (مثلاً Brier و ECE).
- دو آستانه:
- ۱. آستانه بهینه برای بیشینه کردن F1.
- ۲. آستانه بهینه بر اساس هزینه نامتقارن خطا (هزینه $FP < FN$).
- توصیه نهایی باید بر مبنای هزینه/کاربرد باشد، نه پیش‌فرض ۰,۵.

Q۱۶) تشخیص درفت و پایش

موارد لازم:

- تقسیم داده به پنجره مرجع/جاری (ترجیحاً زمانی؛ در نبود زمان، تقسیم تصادفی).
- محاسبه و رتبه‌بندی PSI برای ویژگی‌های عددی؛ سیاست تفسیر:
- $PSI < ۱۰.۰$: پایین
- $۱۰.۰ - ۲۵.۰$: متوسط
- $۲۵.۰ \geq$: بالا (بررسی و اقدام)
- یک شاخص درفت برای دسته‌ای‌ها (مثلاً JS divergence توزیع کشور).
- پیشنهاد SOP پایش: آستانه هشدار/بحرانی و محرک بازآموزی.

Q۱۷) ریکورس مقابله‌ای

موارد لازم:

- تعریف ویژگی‌های قابل مداخله (مثلاً GitHub_Activity، Research_Citations، Industry_Experience).
- جست‌وجوی کمینه تغییر برای عبور از آستانه تصمیم، با سقف‌های واقع‌گرایانه.
- گزارش نرخ موفقیت ریکورس، میانه تغییر برای هر ویژگی، و بحث امکان/اخلاق.

Q۱۸) اعتبارسنجی زمانی و افت عملکرد

موارد لازم:

- طراحی rolling backtest زمانی؛ در نبود ستون زمانی، fallback باید شفاف و مستند باشد.
 - گزارش متریک‌های هر fold (حداقل AUC و F1) و مقدار افت نسبت به fold اول.
 - تحلیل رابطه افت عملکرد با شاخص درفت (مانند میانگین PSI).
 - خروجی‌های الزامی: q18_temporal_backtest.csv و q18_temporal_degradation.png.
- نکته تصحیح: اگر fallback زمانی استفاده شده باشد ولی در گزارش صریح توضیح داده نشود، کسر نمره اعمال شود.

Q۱۹) کمی‌سازی عدم قطعیت

موارد لازم:

- پیاده‌سازی روش conformal (یا معادل معتبر) برای بازه/نمره اطمینان.
 - گزارش پوشش تجربی در چند سطح اطمینان (مثلاً ۸۰/۹۰/۹۵ درصد).
 - تحلیل پهنای بازه و ریسک کمپوششی.
 - خروجی‌های الزامی: q19_uncertainty_coverage.csv و q19_coverage_vs_alpha.png.
- نکته تصحیح: گزارش سطح اطمینان بدون سنجش پوشش تجربی کافی نیست.

Q۲۰) آزمایش مداخله عدالت الگوریتمی

موارد لازم:

- خط پایه عدالت زیرگروهی (حداقل demographic parity gap یا equal opportunity gap).
 - اجرای یک مداخله مشخص (مثلاً reweighing) و مقایسه قبل/بعد.
 - تحلیل مصالحه عدالت-عملکرد و بررسی قید سیاستی (مثلاً سقف افت AUC/F1).
 - خروجی‌های الزامی: q20_fairness_mitigation_comparison.csv و q20_fairness_tradeoff.png.
- نکته تصحیح: اگر دانشجو بهبود عدالت را گزارش کند اما قید سیاستی/کسب‌وکاری نداشته باشد، نمره کامل داده نشود.

Capstone تبیین‌پذیری SHAP

مفاهیم کلیدی:

- `base_value`: مقدار پایه مدل (میانگین خروجی در داده مرجع).
- `output_value`: خروجی نهایی برای نمونه خاص.
- مجموع مقادیر SHAP برابر اختلاف این دو مقدار است.

تفسیر سناریوی نمونه: اگر داوطلب با Research_Citations بالا پیش‌بینی «عدم مهاجرت» بگیرد، باید نشان داده شود کدام ویژگی‌های منفی (مثلاً الگوهای تجربه/کشور/سایر عوامل) اثر مثبت استنادات را خنثی کرده‌اند.

جدول راهنمای سریع کسر/اعطای نمره

وضعیت پاسخ	سیاست نمره‌دهی
فرمول درست + تفسیر دقیق + نمره کامل	پیاپی‌سازی بازتولیدپذیر
فرمول درست ولی تفسیر آماری ناقص	کسر ۲۰ تا ۴۰ درصد همان سوال
عدم کنترل نشئت داده	کسر سنگین (تا ۵۰ درصد بلوک مرتبط)
نتیجه خوب بدون شواهد اجرای کد	کسر ۳۰ درصد
تحلیل عدالت ناقص/حذف‌شده	کسر کامل بلوک اخلاق

توصیه به تصحیح‌کنندگان: اگر دانشجو فرضیات را شفاف کرده، محدودیت‌ها را صادقانه گزارش داده و مسیر مهندسی قابل بازتولید ارائه کرده است، حتی با متریک متوسط نیز پاسخ باکیفیت محسوب می‌شود.